

В.Ю. ГАНКЕВИЧ, С.П. ШЕНДРІКОВА *(Сімферополь)*

ВСЕСВІТНІЙ МУСУЛЬМАНСЬКИЙ КОНГРЕС

У березні 2001 р. в Україні відзначався 150-річний ювілей від дня народження видатного просвітителя й громадського діяча народів ісламського світу Імаїла Гаспринського (1851-1914). Урочистості проводилися на високому державному рівні. Президент України Л.Д.Кучма поклав квіти до місця поховання великого сина кримськотатарського народу, відкрив музей І.Гаспринського у Бахчисараї.

І.Гаспринський був помітною фігурою у суспільному житті мусульманських народів наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. Його ідеї працювали на майбутнє. Але багато з них він намагався реалізувати ще за життя. Серед них реформа народної освіти та мережі оновлених навчальних закладів, створення національної періодики та друку, розповсюдження наукових знань та досягнень технічного прогресу, організація суспільних та політичних структур мусульман тощо.

В ідеологічному набутку І.Гаспринського переважна більшість прикладів прогресивного ставлення кримськотатарських мислителів до фундаментальних основ гуманізму. Серед них однією з чільних є ідея створення всесвітнього союзу мусульман взагалі й тюрків зокрема. Вона відродилась і набула реальних рис на самому початку ХХ століття. Біля її витоків стояла група відомих мусульманських політичних діячів Російської імперії, серед яких, безперечно, вирізнявся лідер кримськотатарських лібералів І. Гаспринський.

Після невдач зі створенням ліберальної тюрко-мусульманської легальної партії І.Гаспринський та його однодумці стали шукати перспективнішого шляху розповсюдження мусульмансько-ліберальної ідеології. Вони дійшли висновку, що культурний союз мусульманських

націй здатний тісніше згуртувати їх у “змаганнях” з духовними цінностями Заходу, у збереженні своєї релігії, мови, літератури, традицій. З іншого боку, російсько-мусульманські ліберали не відкидали геть благодетельність досягнень європейської науки та техніки і як тільки могли пропагували необхідність засвоювати передові знання, близько знайомитися з найбільш яскравими прикладами досвіду у промисловості та підприємстві “Френкістану” (так називали Європу мусульмани). Цього можна було досягти лише шляхом одержання високоякісної освіти в російських та західноєвропейських університетах. Зокрема, І.Гаспринський виступав за органічний синтез оновленого, очищеного від схоластики ісламу з найкращими зразками християнсько-європейської цивілізації.

Ідея скликання Всесвітнього Мусульманського Конгресу (ВМК) все ж таки витала у повітрі суспільно-політичного життя мусульманських народів. На думку Рашида Ріда, відомий суспільно-політичний діяч, ідеолог Джемаль Аддін аль Афгані та його єгипетський однопумець Мухаммад Абдо на шпальтах газети “Аль-Урвах аль-Вуткха” (“Зв’язок, який не можна розірвати”) запропонували скликати подібний з’їзд ще у 1893 р. Через п’ять років подібну пропозицію висунув послідовник М.Абдо Р.Ріда на сторінках власного часопису “Аль-Манар” (“Маяк”). Пізніше, на сторінках націоналістичної газети Мустафи Каміля “Аль-Ліва” (“Прапор”) цю думку проповідував Ібрагім бей Наїб¹.

Подібну ідею експлуатували навіть белетристи. Відомо, що єгипетський мислитель, письменник та радикальний політик Абу аль-Рахман аль-Кавакібі використав укладений ним “Протокол” уявного Ісламського Конгресу, який начебто відбувся у Мецці у 1896 р. для свого досить популярного оповідання “Умм аль-Кура” (“Мати містам”). Вигадка була настільки наближена до правдоподібності, що багато читачів були впевнені, що така подія дійсно відбулася². Але всі ці пропозиції мали панісламістське політичне забарвлення. Як зазначив Т.Куттнер, всі вони були сконцентровані навколо єдиного нагального питання – “відродження Халіфата як дієздатного політико-релігійного управління та його повернення до арабської династії”³.

Але це не була ідея, яку сповідували російські мусульманські ліберали. Вони прагнули до радикальних змін у культурі, просвіті, економіці всього ісламського світу взагалі, а не повернення до раннього середньовіччя, з яким пов’язували панісламістську ідеологію, досить популярну у певних колах мусульманських громадських діячів⁴.

Отже, саме після невдач з легалізацією “Іттіфак ель муслімін” І.Гаспринський відчув себе впливовим політичним діячем. У листі до лідера мусульмансько-ліберального руху російської імперії А.М.Топчібашева він писав: “Перший довгий період мій й мого “Переводчика” закінчений, і починається другий, короткий, але, ймовірно, більш бурхливий період, коли старий педагог та популяризатор має явитися політиком”⁵.

Головною метою І.Гаспринського та його однодумців було утворення певного об'єднання прогресивних сил мусульманського (передусім тюрко-арабського) Сходу на шляху до його культурного відродження. Враховуючи досвід партії “Іттіфак ель муслімін”, вони чітко і недвозначно дотримувалися виключно просвітницького спрямування запланованого союзу, безперечно вважаючи, що надалі ця перша частина програми буде розширюватися до економічних, а згодом і політичних пунктів.

Для реалізації своїх ідей І.Гаспринський наприкінці 1907 року виїхав до одного з найбільших центрів мусульманської духовності – Каїра. Столиця напівнезалежного Єгипту приваблювала І.Гаспринського з ряду причин. Насамперед, на його думку, це була друга столиця ісламу⁶. Серед інших причин треба зазначити відносну прогресивність місцевого ісламського духовенства, величезний авторитет єгипетських мусульманських учених-теологів, певну демократичність тамтешнього суспільства, а також славу Каїра як загально визнаного центру арабського культурного й економічного життя. Крім цього, І.Гаспринський вважав, що перший ВМК обов'язково має пройти в арабомовному місті, яке до того ж мало б досить вигідне географічне розташування. Політична ситуація в окупованому англійцями Єгипті мала сприяти спокою, якого не мала Туреччина напередодні младотурецької революції⁷. З цих приводів він чітко зазначав, що, “збираючись у Каїрі, Конгрес матиме найменше побоювань і сумнівів”⁸.

Він навмисне не обрав столицю Осяйної Порти – місто Стамбул, де клерикальне духовенство мало величезний вплив, відзначалося рідкісною консервативністю і було здатне звести всі зусилля нанівець. Та й світська влада не вітала ідею І.Гаспринського. Прибувши до Стамбула, він не зустрів порозуміння в офіційних колах Туреччини. Великий візир Ферід – паша “вважав можливим зберігати глибоке мовчання з приводу ініціативи Ісмаїла Гаспринського”, пише А.І.Іонова⁹.

Навіть значно пізніше – у 1912 р. сам І.Гаспринський не змінив своєї думки й висловлювався з цього приводу недвозначно. Як на нього, навіть “ставлячись із повагою до оголошення конституції і до величчя Константинополя”, – Туреччина не мала права приймати 1-й ВМК¹⁰.

Ще менше шансів мала столиця європейської дипломатії – Женева. Вона була визнаним центром з'їздів багатьох емігрантських політичних організацій, серед яких, до речі, було зовсім небагато мусульманських, та й ті мали сумнівний успіх серед своїх одновірців. Саме у силу цих обставин, Женева виключалася зі списку потенційних місць проведення ВМК, хоча і вона розглядалася в числі претендентів на місце проведення цього форуму.

Пізніше І.Гаспринський запропонував таку схему щодо центрів проведення ВМК у майбутньому. Перший має бути проведений все ж таки у Каїрі, другий – у Стамбулі, а третій у Тегерані¹¹.

Дорогою до Єгипту І.Гаспринський та волзько-татарський культурний і політичний діяч Ю.Акчурін, який супроводжував його,

відвідали Будапешт, де зустрілися з відомим орієнталістом професором Германом (Армінієм) Вамбері. (Відомо, що він тісно співпрацював з англійськими спецслужбами). Почувши про плани й наміри відносно скликання в Єгипті ВМК, професор Г. Вамбері відразу ж передав цю сенсаційну новину британським засобам інформації, які рознесли звістку по всьому світу. Отже, поки І. Гаспринський та Ю. Акчурін прибули до Каїра, всі вже знали про мету їхнього приїзду¹².

Дві умови, здатні сприяти успіху задуманого, І. Гаспринський охарактеризував таким чином: “Повна гласність і найповніше усунення всього, що могло б віддалено натякати на політику”. ВМК, на думку ініціатора, повинен був вирішувати виключно загальнокультурні завдання. І. Гаспринський не без підстав побоювався, що в іншому випадку Росія, Туреччина та європейські країни могли б перешкодити скликанню задуманого форуму. Відчуваючи це, І. Гаспринський у листі до А. М. Топчібашева писав: “Справа ведеться дуже обережно, тактично й охороняється вправно від можливих перешкод”¹³. Значно пізніше І. Гаспринський з приводу проведення ВМК писав, що “всякий, навіть суто розумовий, культурний рух на Сході, кидає на Заході у піт і жар”¹⁴.

Як довів американський дослідник Т. Куттнер, І. Гаспринський на початку ХХ ст. не менше двох разів відвідував Єгипет¹⁵. Маються на увазі візити у справах ВМК, який було запропоновано провести у Каїрі. Перший візит І. Гаспринського відбувся на початку листопада 1907 р.¹⁶

Увечері 1 листопада 1907 р. (25 рамазана) у салоні “Grand Continental Hotel”, улюбленому місці відпочинку заможних каїрців, І. Гаспринський виступив із своїми “читаннями”, які мали на меті заснування та організацію всесвітньої національної ради мусульман, “а також заходи, що ведуть до цієї мети”, писала газета “Терджиман”¹⁷.

На зборах були присутні члени адміністрації, військові та цивільні чиновники, духовенство, іноземні дипломати, інтелігенція, арабські та європейські журналісти. Окрім працівників Російської дипломатичної місії і супутників І. Гаспринського, з імперії були присутніми учні місцевих духовних шкіл і прочани, як, наприклад, мулла з Тамбовської губернії пан Урманчев. Багато каїрців юрмилися на вулиці “за браком місць” у салоні. Головуючий, відомий каїрський вчений, редактор впливової арабської газети “Аль-Муєяд” Шейх-Алі Юсуф-ефенді, з традиційною східною красномовністю відреккомендував публіці гостя з Криму, коротко розповівши його біографію.

Свою промову І. Гаспринський виголосив турецькою мовою (переклад арабською читався з аркуша). Характеризуючи сучасний стан мусульман у культурному, духовному, релігійному та громадському житті Росії, І. Гаспринський в яскравих фарбах змалював досягнення “російських мусульман”, підкреслив відродження в їхньому середовищі благородного інтересу до освіти, літератури і преси. Він зробив наголос на “доброзичливому та неупередженому” ставленні офіційної влади та російських законів до мусульман, що мешкають в імперії.

Оратор детально висвітлив проблеми народної освіти, наголосив на необхідності якнайшвидшого введення загальної безплатної початкової школи та запропонував низку необхідних заходів для здійснення викладеної програми на практиці. Тут І.Гаспринський згадав і про деяких громадських діячів, невтомна праця яких на ниві освіти мусульман Російської імперії була особливо помітною. Серед них від визначив відомих просвітників, апологетів ліберальної ідеології сибіряка Хаджи Нігматулла, казанця Хаджи-Ахмета, оренбуржця Абдул-Гані Магфурова.

В той же час кримський гість звернув увагу слухачів на очевидний для всіх інтелектуальний та економічний занепад, повну апатію та заціпеніння в суспільному і культурному житті у більшості мусульманських країн. Для з'ясування глибинних причин подібного стану справ, для визначення заходів, необхідних для сприяння культурному та економічному відродженню ісламського світу, сприйняття ним плодів європейської цивілізації, він і запропонував зібрати представників мусульманської громади всіх соціальних прошарків і національних груп на ВМК до Каїра. На думку оратора, такий Конгрес міг бути скликаний не раніше, ніж через рік, або два, оскільки, безсумнівно, зустріне безліч не лише технічних перепон. Для усунення протидії, що передбачалася з боку різних владних, релігійних і суспільних кіл, І.Гаспринський ще раз підкреслив необхідність термінового вилучення будь яких політичних питань з порядку денного майбутнього ВМК. Він раз у раз наполягав на абсолютній аполітичності задуманої справи. На думку Т.Кутнера, цей виступ дав наочний приклад того, що він планував з ВМК, які мали бути обговорені теми. Безперечно вони мають яскраво ліберальне забарвлення¹⁸.

Промова І.Гаспринського переривалася численними оваціями співчуваючих слухачів. Коли він закінчив свій виступ, на кафедрі піднявся колишній голова змішаного суду генерал Лятіф-паша Селім. Він особливо виділив ту частину промови І.Гаспринського, яка стосувалася життя народів Росії, що сповідують іслам: “Ми бачили два важливі положення: перше – російські мусульмани йдуть шляхом прогресу, друге – російський уряд і російський народ людяно ставляться до мусульман. Тому від імені всіх мусульман Каїра приношу щирю вдячність Ізмаїл-бею, російському урядові і особливо російському народові”¹⁹. Цей виступ було опубліковано в найближчі числа багатьох арабських газет, він широко обговорювався читачами. Обговорення почутого і побаченого не обмежилось стінами готелю. Навколо нього та в прилеглих кав'ярнях збуджені слухачі продовжували говорити про лекції І.Гаспринського, про його діяльність, грандіозні ідеї та їх перспективи. Дні до і після виступу кримського гостя були оголошені в Каїрі “тижнем Гаспринського”.

Відгуки на пропозиції І.Гаспринського, як свідчать передовиці впливових арабських газет, були в цілому позитивними. Наприклад, газета “Аль-Муеяд” повністю підтримала аналіз І.Гаспринського щодо проблем,

які були притаманні мусульманському суспільству початку ХХ ст. До того ж, саме вона зазначала про те, що у майбутньому ВМК закладені конфлікти, які пов'язані з неузгодженими теологічними поглядами їх учасників²⁰. Або публікації у “Аль-Ліва”, які виділили роль Конгресу як силу, яка може змобілізувати мусульманські сили світу. До того ж, вони запевняли своїх християнських читачів, що їм не доведеться перейматися уявними проявами релігійної нетерпимості у дії²¹. Інтерв'ю члена оргкомітету ВМК Шейха аль-Бакрі, яке опублікувала “Аль-Ахрам” показало, що певні кола з числа організаторів намагаються надати форуму релігійного відтинку²². В свою чергу “Аль-Манар” дала обережне схвалення ідеї. Більше того, вона попереджала й про політичний опір, на який можуть наразитися організатори ВМК²³. Каїрська газета “Аль-Мукаттам” навіть пропонувала розширити лави Конгресу залученням до його роботи представників немусульманських народів Сходу²⁴. Але така пропозиція викликала заперечення самого І.Гаспринського, хоча він і закликав до співпраці зі східними народами різних релігійних конфесій²⁵. Схвальні відгуки щодо проведення ВМК надійшли від мусульман Східного та Російського Туркестану, Закавказзя, Криту тощо²⁶.

Відразу після першого візиту І.Гаспринського до Каїра було скликано спеціальну нараду із впливових арабських діячів для подальшого обговорення його пропозиції. Вона збиралася у будинку відомого каїрського сановника Селім аль-Башрі. Нарада обрала з-поміж себе розпорядчий комітет ВМК. На думку Т.Куттнера, він був складений із осіб якнайширшого діапазону політичних думок та релігійних уподобань²⁷. Інколи вони належали до полярно протилежних ліберальних угруповань. Наприклад, певна частина членів розпорядчого комітету належали до апологетів пан-арабістської ідеології Абдаррахмана аль-Кавакібі (1849-1903), який виступав проти деспотизму та релігійного фанатизму, за народовладдя. Інші належали до кола й розділяли думки відомого прогресивного арабського діяча – ісламського реформатора муфтія Мухаммада Абдо (1849-1905), який, як відомо, виступав за парламентаризм та свободу особи²⁸. Мабуть це стало однією з причин того, що ВМК із яскраво вираженою ліберальною ідеологічною платформою врешті решт не відбувся. Це спонукає до більш прискіпливого погляду на політичне кредо найвпливовіших членів розпорядчого комітету ВМК.

Голова розпорядчого комітету – Селім аль-Башрі був мударісом (керівником, ректором) всесвітньовідомого та впливового медресе “Аль-Азхар”. Багато хто вважав, що він визначався традиціоналістичними уподобаннями. Як припускав Т.Куттнер, можливо його було обрано головою аби послабити острахи, що запропонований ВМК буде мати політичну спрямованість та надати йому релігійної ортодоксальності²⁹.

Його заступником було обрано Мухаммада Тафік аль-Бакрі, який мав досить впливові політичні позиції. Він представляв прогресивний, ліберальний напрям думок у єгипетському суспільстві. М.Т. аль-Бакрі

намагався підтримувати конституційний лад у Єгипті. Йому вдалося отримати пристойну європейську освіту, де він і набрався ліберальних ідей³⁰. У своєму досить відомому творі “Ль іль Іслам” (“Майбутнє ісламу”) він пов’язав свої ліберальні ідеї з ісламом та мусульманським суспільством взагалі³¹.

Шейх Алі-Юсуф, редактор газети “Аль-Муайяд” був, до речі, фундатором праволіберальної “Партії реформ”³². По суті, вона підтримувала ідею конституційної монархії, певних демократичних реформ і навіть стояла на позиціях колабораціонізму. Більше того, вона була політичним опонентом партії “Хізб аль-Ватан” (“Партія Вітчизни”). Власне Шейх Алі-Юсуф був довіреною особою єгипетського хедіва Аббаса II Хільмі (1874-1944)³³.

Брати Аль-Азії були сирійськими емігрантами й активістами арабського національного руху. Один з них – Хаккі Аль-Азія через деякий час став секретарем патріотичної сирійської “Партії Децентралізації”, яка ідеологічно стояла на національно-ліберальних засадах і політично протистояла младотурецькому комітетові “Іттихад ве тераккі” (“Об’єднання та прогрес”). Рафік Аль-Азія став одним з семи впливових політиків, яким було направлено так звану “Британську Декларацію” від 16 червня 1918 р. Як відомо, вона була присвячена арабським національно-патріотичним прагненням³⁴.

Умара Лутфі було обрано секретарем ВМК. Він був впливовим лідером першої єгипетської націоналістичної партії “Хізб аль-Ватан”. Її політичною програмою було встановлення конституційного ладу та створення національного уряду. Вона висунула антиімперіалістичне гасло “Єгипет для єгиптян”³⁵. Постать Умара Лутфі на початку ХХ ст. була ще досить відомою у націоналістичних політичних колах³⁶.

Письменника та журналіста Ахмада Хафіза було обрано на посаду скарбника ВМК. Він колись був секретарем єгипетського хедіва Аббаса II Хільмі. Пізніше став активістом найбільшої політичної партії “Хізб аль-Вафд” (“Партія делегації”). Вона стояла на демократичних та ліберальних принципах, відстоювала національні інтереси та кілька разів протягом першої половини ХХ ст. перебувала при владі у Єгипті.

Ібрагім аль-Хілбаві розділяв ліберальні принципи у політиці. Саме тому він з часом очолив помірковану “Ліберально-конституційну партію”, яка була створена правонаціоналістичними членами “Хізб аль-Вафд”³⁷.

Взагалі можна згодитися з висновком М.Хартманна, який детально проаналізував політичні орієнтири членів розпорядчого комітету. Він вважав, що ці діячі інколи належали до діаметрально протилежних груп³⁸. Підтримуючи цю думку, Т.Куттнер вважав, що можливо з цієї причини “можна углядіти провал Конгресу”³⁹.

Для закріплення успіху й популяризації своїх ідей І.Гаспринський задумав надрукувати свій виступ і промови єгипетських однопумців арабською, турецькою, перською, французькою та російською мовами,

використовуючи власні поліграфічні можливості та видавничий потенціал арабських одновірців. Найповніше він відобразив події у Каїрі на сторінках своєї знаменитої та авторитетної газети “Терджиман”, що видавалася в Бахчисараї.

Очевидно І.Гаспринський та його однодумці мали конкретною метою сприяти об’єднанню навколо ідеї скликання ВМК одновірців на теренах Російської імперії. Мабуть саме тому він планував уже на початку травня 1908 р. здійснити двомісячне турне регіонами компактного проживання тюрко-мусульманських народів. Спочатку з Криму в напрямку Батумі – Баку – Бухари – Ташкенту – Оренбургу – Уфі – Троїцька – Петропавлівська. Зворотний шлях ним було заплановано через Казань – Москву – Санкт-Петербург, “а там побачимо”⁴⁰.

Більше того, для повного успіху справи потрібно було переконати світ у безпеці, доцільності і навіть вигідності скликання подібного Конгресу мусульман. Даючи максимально обережну оцінку перспективам ВМК німецький учений-сходознавець М.Хартманн назвав план І.Гаспринського ретельно і розумно розробленим. Пізніше, у 1910 році редакція паризького журналу “Revue du Monde musulman” навіть внесла пропозицію про нагородження І. Гаспринського Нобелівською премією⁴¹.

З Каїра до редакції газети “Россия” 7 (20) жовтня 1907 року був відправлений лист І.Гаспринського, що мав на меті “звернути увагу російської громади на основну ідею ВМК та запобігти поспішним висновкам до більш детального ознайомлення з суттю предмета”. Для просвітителя був важливий правильний погляд і співчуття “освіченого суспільства”, на сприяння котрого І.Гаспринський покладав багато надій в ім’я раніше проголошеного ним “гуманітарного завдання”⁴².

Російські газети помітили нові, неординарні думки просвітителя. Спираючись на татарські джерела інформації, газета “Русь” повідомляла своїх читачів, що “з’їзд, який скликається за ініціативою кримського публіциста Гаспринського, має на меті всевітнє об’єднання мусульманства, з’ясування причин їх культурної відсталості”⁴³. Тоді ж “Русское слово” відзначало “повну відсутність у програмі з’їзду політичних питань”, від себе додаючи, що необхідний розгляд і вирішення на ньому блоку релігійних питань⁴⁴. Взагалі російські репортери визнавали, що І.Гаспринський є автором дуже “оригінальної ідеї”⁴⁵.

Активними противниками скликання ВМК стали, насамперед, офіційні кола Осаяної Порти. Газета “Аль-Акрам” засвідчила, що в грудні 1907 р. під час повернення з Єгипту в Росію І.Гаспринський зробив невеличку зупинку у Стамбулі. Представники османського уряду намагалися відмовити І.Гаспринського від ідеї проведення ВМК. Вони непокоїлися тим, що він може стати місцем осуду політичного курсу та адміністративних дій у підвладних Туреччині провінціях⁴⁶. Стамбульській пресі було запропоновано виступити з осудом ідеї проведення ВМК. Кореспондент “Аль-Манар” стверджував, що дії І.Гаспринського викликали навіть листування султана з хедівом. У ньому турецький

володар заборонив зупинки прочан до Мекки у Каїрі. Це непокоєння розділяв і власне сам уряд єгипетського хедіва⁴⁷.

Тим часом стан противників плану І.Гаспринського збільшився і за рахунок російських мусульманських діячів. Публіцисти цього табору звинувачували І.Гаспринського навіть у тому, начебто він не має чіткого уявлення ні про мусульман (!), ні про те, яким чином здійснюється прогрес і регрес у житті народів. Тенденційно назвавши Конгрес “панісламістським”, а його автора і пропагандиста “архіфанатиком”, сходознавець та видавець опозиційної бахчисарайському “Терджиману” тифліської газети “Шаркі Рус” (“Російський Схід”) М.Шахтагинський у відповіді на лист І.Гаспринського до газети “Россия” взагалі поставив під сумнів доцільність проведення подібного міжнародного форуму. Стверджуючи, що у мусульман немає вчень, думок, переконань та ідей, критик запитував: що вони можуть сказати один одному? Страхаючи російську та європейську громадськість, М.Шахтагинський підкреслював, що в разі скликання ВМК світові буде тільки гірше, адже “він посилить фанатизм, мусульмани ще сильніше боротимуться проти європейської цивілізації і ще більше прискорять своє вимирання”⁴⁸.

Але головні контраргументи на шальки терезів поклали, звичайно ж, офіційні російські структури – міністерства закордонних і внутрішніх справ. Вони тісно співпрацювали. Про це свідчить характерний факт. Вже 19 червня 1908 р. товариш міністра внутрішніх справ надіслав міністру іноземних справ переклад російською мовою “Запрошення” та “Статуту Всесвітнього Мусульманського Конгресу”⁴⁹.

До того ж, визнаючи той незаперечний факт, що виступ І.Гаспринського в “Grand Continental Hotel” “викликав серед присутніх дружню маніфестацію на адресу Росії”, чиновник Управління російським дипломатичним агенством у Каїрі пан Всеводський у доповіді від 27 жовтня 1907 року зазначив: “навіть чи можливо визнати щирим твердження Ісмаїл-бея про відсутність політичного значення міжнародного мусульманського з’їзду. Якщо такому суджено здійснитися, то розвиток загальної культурної єдності вже існуючого релігійного зв’язку не може, мені здається, не сприяти зміцненню та поширенню серед мусульман прагнення також і до політичного їх об’єднання”⁵⁰. Сам І.Гаспринський відчував подібне. Так, у квітні 1908 р. він писав, що не кажучи про результат І з’їзду ВМК “сам факт буде мати величезне значення”, про що йому заявляли його єгипетські однодумці⁵¹.

Не дивно, що після таких висновків пристрасті навколо пропозиції І.Гаспринського потроху вляглися. Їм активно допомагали вщухнути силові державні структури Європи та Туреччини, які розгадали задум І.Гаспринського і побоювалися, що об’єднання в культурі стане першим кроком до розвитку в мусульманських націях самосвідомості, а надалі й економічної незалежності⁵².

Однак пропозиція скликання Всесвітнього Мусульманського Конгресу є безперечно позитивним набутком політичної думки

мусульман Російської імперії взагалі й кримських татар зокрема. Ідеологія цього форуму базувалася на прогресивних та гуманістичних засадах. Вони є наочним доказом зрілості кримськотатарських суспільно-політичних діячів, їх спроможності очолити національний рух. Минуле громадських рухів мусульман нашої країни сприятиме міжетнічному та міжконфесійному порозумінню. Об'єктивне та неупереджене вивчення всіх обставин розвитку суспільного життя народів України є запорукою подальшого розвитку Держави.

* * *

До уваги дослідників пропонуються цікаві документи і матеріали. Вони можуть стати у нагоді при вивченні обставин скликання ВМК, його ідеології, організаційних засад тощо. Цей комплекс матеріалів є важливим джерелом для вивчення громадської думки кримських татар початку ХХ ст. Крім того, він відображає політичне ставлення державних та охоронних структур Російської імперії до кримськотатарського національного руху зокрема й мусульман країни взагалі, свідчить про ступінь інформованості урядовців.

Серед таких джерел треба зазначити документи, що зберігаються у російських архівосховищах – Державному архіві Російської Федерації (м. Москва) й Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург). У публікації залучаються матеріали газети “Терджиман”, яку видавав сам І.Гаспринський і його лист до редакції газети “Россия”, які, певною мірою, формували ставлення громадськості країни та її мусульманської частини до ідеї скликання ВМК.

Документи і матеріали публікуються мовою оригіналу, у перекладі з кримськотатарської, або у перекладі російською. В останньому випадку, насамперед, наводяться переклади, які були зроблені чиновниками державних й охоронних структур Російської імперії. Вони, безперечно, більш об'єктивно відбивають ставлення урядових кіл до цих подій. Російською ж мовою наводиться лист І.Гаспринського у газеті “Россия”, де він намагався ознайомити вітчизняну громадськість із основними ідеологічними засадами майбутнього Конгресу.

Важливим джерелом є Статут ВМК, який публікується у перекладі. Цей документ у повному обсязі публікується вперше. Частина його була надрукована у збірці документів і матеріалів “Национальные движения в период первой революции в России”, яку упорядкував І.Д.Кузнецов. Ця книга була видана у 1935 р. у Чувашському державному видавництві й стала малодоступною для дослідників. Там же було опубліковано й “Запрошення на Всесвітній Мусульманський Конгрес”. Документи було перевірено за оригінальними перекладами, які зберігаються у фонді особливого відділу Державного архіву Російської Федерації.

Серед службових документів, які пропонуються до уваги науковців, треба зазначити рапорти, доповідні записки чиновників російської

жандармерії та охоронного відділення; листування між керівниками міністерства внутрішніх і міністерства закордонних справ.

Отже, треба зазначити, що наведені документи можуть сприяти неупередженому й більш об'єктивному вивченню стану національного руху кримських татар на початку ХХ ст. Це, безперечно, допоможе детальніше проаналізувати ситуацію, яка склалася серед громадськості кримських татар при створенні перших політичних структур російських мусульман. Вони сприятимуть реальній оцінці, яку давали керівні структури Російської імперії щодо розвитку національно-релігійних доцентрових тенденцій у країні та за її межами.

¹ Pida P. Бахаф аш аль-Мутамар аль-Ісламі// Аль-Манар.– 1907.– № 10.– Р. 680.

² Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– Р. 413.

³ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– Р. 413.
Hartmann R. Zum Gedanken des “Kongresses” in den Reformbestrebungen des Islamischen Orients// Die Welt des Islams.– 1941.– № 23.– Р. 122 – 132.

⁴ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– Р. 414

⁵ Письмо И.Гаспринского А.Топчибашеву (11 апреля 1908 г.)/ Подг. к публ. Замалдынова Г.// Гасырлар авазы – Эхо веков.– 1999.– № 1 – 2.– С. 206.

⁶ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– Р. 415

⁷ Hamet I. Le Congrus musulman universel// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. IV.– Р. 106.

⁸ Терджиман.– 1912.– № 27. Цит. за: Османов Ю.Б. Слов'яно-Східні стосунки у поглядах Ісмаїла Гаспринського// Хроніка 2000.– К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв.– № 34.– С. 225.

⁹ Ионова А.И. Исмаил Гаспринский о судьбах мусульман России// Вестник Российской Академии наук. – 1992. – № 6. – С. 91.

¹⁰ Терджиман.– 1912.– № 27. Цит. за: Османов Ю.Б. Слов'яно-Східні стосунки у поглядах Ісмаїла Гаспринського// Хроніка 2000.– К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв.– № 34.– С. 224.

¹¹ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– Р. 417.

¹² Bamtal A. В 1908 г. Исмаил бей Гаспринский, во время поездки в Египет// Юлдуз. – 1913, 5 сентября. – № 1030.

¹³ Письмо И.Гаспринского А.Топчибашеву (11 апреля 1908 г.)/ Подг. к публ. Замалдынова Г.// Гасырлар авазы – Эхо веков.– 1999.– № 1 – 2.– С. 206.

¹⁴ Терджиман.– 1912.– № 27. Цит. за: Османов Ю.Б. Слов'яно-Східні стосунки у поглядах Ісмаїла Гаспринського// Хроніка 2000.– К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв.– № 34.– С. 225.

¹⁵ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– Р. 413.

¹⁶ Терджиман.– 1907.– № 60.

¹⁷ Терджиман. – 1907. – № 70.

¹⁸ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– Р. 413.

- ¹⁹ Терджиман. – 1907. – № 73.
- ²⁰ Аль-Муайяд. – 1907, 29 жовтня; 2 листопада.
- ²¹ Аль-Ліва. – 1907, 3 листопада; Hamet I. Le Congres musulman universel // Revue du Monde musulman. – 1908. – Vol. IV. – № 1. – P. 100.
- ²² Hamet I. Le Congris musulman universel // Revue du Monde musulman. – 1908. – Vol. IV. – № 1. – P. 100.
- ²³ Hamet I. Le Congris musulman universel // Revue du Monde musulman. – 1908. – Vol. IV. – P. 100.
- ²⁴ Аль-Нахда. – 1908, 22 февраля. – № 1.
- ²⁵ Аль-Нахда. – 1908, 22 февраля. – № 1.
- ²⁶ Аль-Нахда. – 1908, 22 февраля. – № 1; // Аль-Нахда. – 1908, 3 марта. – № 2.
- ²⁷ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908 // Cahiers du Monde russe et sovietique. – 1975. – № XVI (3–4), juil–dec. – P. 415.
- ²⁸ The Times. – 1907, 5 nov.
- ²⁹ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908 // Cahiers du Monde russe et sovietique. – 1975. – № XVI (3–4), juil–dec. – P. 415.
- ³⁰ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908 // Cahiers du Monde russe et sovietique. – 1975. – № XVI (3–4), juil–dec. – P. 415.
- ³¹ Sayyid Mohammed Taoufik al-Bakri // Revue du Monde musulman. – 1908. – Vol. IV. – P. 276 – 283.
- ³² Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908 // Cahiers du Monde russe et sovietique. – 1975. – № XVI (3–4), juil–dec. – P. 416.
- ³³ Landau J. Parliaments and parties in Egipt. – New York; Praeger, 1954. – P. 141.
- ³⁴ Antonius G. The Arab awakening. – Philadelphia; Lippincott, 1939. – P. 433.
- ³⁵ Landau J. Parliaments and parties in Egipt. – New York; Praeger, 1954. – P. 87, 90.
- ³⁶ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908 // Cahiers du Monde russe et sovietique. – 1975. – № XVI (3–4), juil–dec. – P. 416.
- ³⁷ Landau J. Parliaments and parties in Egipt. – New York; Praeger, 1954. – P. 169.
- ³⁸ Hartmann M. Der Islam. Mitteilung des Seminars für Orientalische Sprachen. – 1908. – XII. – P. 36.
- ³⁹ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908 // Cahiers du Monde russe et sovietique. – 1975. – № XVI (3–4), juil–dec. – P. 416.
- ⁴⁰ Письмо И. Гаспринского А. Топчибашеву (11 апреля 1908 г.). Подг. к публ. Г. Замалдынова // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 1999. – № 1 – 2. – С. 206.
- ⁴¹ Politique musulmane. Lettre a un Conseiller d'État // Revue du Monde musulman. – 1910. – № 9. – P. 154.
- ⁴² Гаспринский И. По поводу обще-мусульманского конгресса (письмо в редакцию) Каир. 21 октября 1907 г.) // Россия. – 1907, 7 (20) ноября.
- ⁴³ Казань. Злоба дня мусульманской жизни // Русь. – 1908, 17 февраля.
- ⁴⁴ Казань, 16. II. Местная мусульманская пресса // Русское слово. – 1908, 7 февраля.
- ⁴⁵ Казань, 16 // Русь. – 1907, 17 декабря.
- ⁴⁶ Hamet I. Le Congris musulman universel // Revue du Monde musulman. – 1908. – Vol. IV. – P. 105; Al-Bakri S.M.T. Йгипте – Congris musulman universel // Revue du Monde musulman. – 1908. – Vol. IV. – P. 136.
- ⁴⁷ Kuttner T. Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908 // Cahiers du Monde russe et sovietique. – 1975. – № XVI (3–4), juil–dec. – P. 415.
- ⁴⁸ Шахтахтинский М. Обще-мусульманский конгресс // Россия. – 1907, 15 (28) октября.
- ⁴⁹ Державний архів Російської Федерації. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк. 7.
- ⁵⁰ Російський державний історичний архів. – Ф. 821. – Оп. 8. – Спр. 1194. – Арк. 31 (зв.).

⁵¹ Письмо И.Гаспринского А.Топчибашеву (11 апреля 1908 г.)/ Подг. к публ. Замалдынова Г.// Гасырлар авазы – Эхо веков.– 1999.– № 1 – 2.– С. 206.

⁵² Ганкевич В.Ю. “В ім’я гуманітарного завдання” Ісмаїл Гаспринський в Каїрі// Вісник Національної Академії Наук України. – 1995. – № 5 – 6. – С. 42.

№ 1

Лист до редакції газ. “Терджиман” про зібрання, яке планувалося скликати у Каїрі для обговорення питання про скликання Всесвітнього мусульманського Конгресу

02 листопада 1907 р.

У четвер, 24 числа священого [місяця] Рамазан, увечері, в салоні [готелю] “Континенталь”, відбудеться велике зібрання, яке скликається нашим редактором [газети “Терджиман”] Ісмаїлом беєм [Гаспринським]. Розіслано близько 300 запрошень й у цьому зібранні прийме участь генералітет, адміністрація, відомі європейці, редактори й інші визначні представники міста [Каїр]. Підготовка до цього дня йде успішно. Преса дуже схвалює нашого редактора.

Після знайомства тих, що зібралися, із станом мусульман Росії та роз’яснення користі загальної безкоштовної освіти мусульман, наш редактор Ісмаїл бей буде говорити про необхідність заснування Всесвітньої національної Ради мусульман. Потім будуть обговорюватися дії, які мають призвести до цієї мети.

Місцевий

*(Переклад з кримськотатарської мови)
Газ. “Терджиман”, 1907, № 70.*

№ 2

Лист І.Гаспринського до редакції газ. “Россия” із повідомленням про нараду у Каїрі та пропозицію щодо скликання Всесвітнього мусульманського Конгресу

07 листопада 1907 р.

Восточная и европейская печать обсуждает сейчас на все лады идею мусульманского конгресса, выраженную мною два месяца назад в одном из номеров издаваемой мною газеты “Переводчик”. Чтобы различные кривотолки и неверное освещение, возможные в иностранной печати, не проникли в печать русскую, прошу вас [господин] Редактор дать место в уважаемом вашем издании нижеследующему сообщению.

Одинаково во всех частях света мусульманские народы отличаются от других своей отсталостью, инертностью и слишком слабой восприимчивостью к общечеловеческой культуре, хотя история свидетельствует, что мусульмане в своем прошлом внесли кое-что в эту культуру. Есть что-то такое, что сковало умы и сердца мусульман и привело их в состояние умственно-нравственного оцепенения, в котором они находятся уже много веков. Ни форма правления, ни пример рядом живущих народов, ни климат, ни географическое положение не могут вывести, пробудить их из этого состояния оцепенения.

Очевидно, что корень зла не вне, а внутри самих мусульман. Позвольте мне пока не говорить о сущности этого зла, о характере этой чудовищной болезни, ибо я желаю – а для блага миллионов, в сущности неповинных и добрых людей это необходимо, – высказаться не единолично, а консилиумом лучших умов современного Востока, при желательном соучастии почтенных ориенталистов. В этих видах я предложил высказать мысль о созыве, напр[имер], в Каире, как центральном пункте мусульманского Конгресса для обсуждения и авторитетного указания болячек жизни и мысли современного ислама. Двумя основными условиями для предполагаемого Конгресса поставлены мной: полная гласность и полнейшее устранение всего, что могло бы отдаленно намекать на политику. Если Конгресс состоится, он должен преследовать исключительно нравственно-культурную задачу. Конгресс, во внимание участвующим, назван мусульманским; по задаче своей он должен быть, и, надеюсь, будет общекультурным.

В видах разъяснения и популяризации идеи этого Конгресса в Каире, перед избранным собранием местной ученой корпорации, представителей знати и печати как туземной, так и европейской, я устроил чтение. Обо всем, что тут происходило, читатель узнает из отчета, печатаемого на многих языках и из отзывов европейской печати.

Настоящим письмом я хочу лишь обратить внимание русского общества на основную идею Конгресса и предупредить поспешные заключения до более подробного ознакомления с сутью предмета. Для меня слишком дороги верный взгляд и сочувствие русского просвещенного общества, на содействие которого я возлагаю много надежд во имя гуманитарной задачи, которая мною выставлена.

Добавлю тут, что идея мусульманского культурного Конгресса принята египетскими мусульманами весьма горячо и тотчас после лекции образовался “подготовительный комитет” из 28 лиц для разработки программы и вопросов, сопряженных с созывом Конгресса. Тут существует опасение, что е[го] в[еличество] турецкий султан, Калиф мусульман, если не явно, то из под руки, будет против Конгресса. Лично я этого не думаю; султан Абдул Гамид настолько опытный и тонкий дипломат, что не пожелает мешать доброму и назревшему делу.

Спешу поделиться с вами весьма приятным, но не ожидавшимся заключением моего чтения в зале Grand Continental Hotel в Каире. Как

только я закончил мое чтение, из среды публики поднялся почтенный египетский ученый и один из образованнейших по-европейски туземцев, бывший представителем смешанного суда Лятиф паша и произнес на арабском языке прочувствованную речь. Вот вкратце суть этой речи: “из интересного сообщения Исмаил-бея Гаспринского о мусульманах России, мы с радостью узнали, что мусульмане севера вступили на путь прогресса и что русское правительство и русский народ смотрят на них, как на элемент не чуждый и не чужой. Предлагаю от имени настоящего собрания и от имени вообще египетских мусульман выразить сердечную благодарность правительству России за правомерное отношение к нашим единоверцам и самые сердечные благожелания русскому народу за его братское, мирное сожительство с ними”.

Предложение почтенного паши было принято собранием единодушными, продолжительными рукоплесканиями.

Речь Лятиф паши напечатана во всех арабских газетах и производит на публику большое впечатление. Как всюду за границей, так и тут в Египте о России понятия самые смутные и чаще всего ошибочные.

Газ. “Россия”, 1907, № 600.

№ 3

Лист до редакції газ. “Терджиман” про зібрання, яке відбулося у Каїрі, де обговорювалося питання щодо скликання Всесвітнього мусульманського Конгресу

13 листопада 1907 р.

Увечері 25 [числа] священого [місяця] Рамазан у салоні готелю “Континенталь”, найулюбленішому місці мешканців Каїру, з великим успіхом відбулося зібрання, яке було скликане нашим редактором Ісмаїл беєм Гаспринським. За звичаями [жителів] Каїру ці тижні можуть бути названі тижнями Ісмаїл бея; усі арабські та іноземні газети тільки й говорять про цей день. Сьогодні, коли я пишу цього листа, я маю перед собою десятки різних газет; кожна з яких описує вчорашнє зібрання та виголошені там промови й обговорює майбутнє скликання всесвітнього мусульманського з’їзду. Всі визнають, що ця людина задумала величезну справу й заклала фундамент для спорудження грандіозної будівлі.

Після молитви “Таровіха” о 21 годині у зазначений готель зібралися вчені, визначні представники міста, редактори, літератори – мусульманські й іноземні, всього у кількості 500 осіб слухачів. Ще багато з них, за браком місць, знаходилися на вулиці. На початку, 22-ї годині, Ісмаїл бей піднявся на кафедру. Присутні зустріли його тривалою овацією й висловили Ісмаїл бею побажання успіху.

Відомий вчений та видавець популярної газети “Аль Муєяд” Шейх-Алі Юсуф ефенді відкрив зібрання й у барвистій формі коротко виклав біографію Ісмаїл бея, представив останнього зібранню, познайомив зібрання із всією минулою діяльністю Ісмаїл бея з реформ мови, оновлення школи, літератури тощо, вказав на ті труднощі, які йому доводилося долати, й на успіхи, які ним досягнуті на цій ниві. Зібрання висловило своє співчуття Ісмаїл бею овацією. Особливо сильно й голосно воно аплодувало, коли Шейх-Алі Юсуф ефенді сказав про дружину Ісмаїл бея Зегру ханум, яка розділяла з чоловіком його перші труди.

Після виступу Шейх-Алі Юсуф ефенді виступив наш редактор й почав свою промову тюркською мовою. Перша частина виступу торкалася сучасного стану мусульман Росії та їх ідеологічного руху. Друга частина – присвячувалася необхідності обов’язкової безоплатної загальної початкової освіти та дій, які б сприяли її здійсненню. – У третій частині промови Ісмаїл бей вказав на необхідність скликання для пробудження мусульман Всесвітнього Мусульманського Конгресу. Переклад промови читався арабською тому, що вона виголошувалася тюркською мовою. Зібрання відчувало таку повагу до Гаспринського, що воно близько 20 раз аплодувало йому після його виступу.

Представники великих європейських та каїрських газет занотовували все, що бачили й чули у свої блокноти й жваво вели бесіду між собою.

Я не бачу необхідності переповідати зміст виголошених промов тому, що вони з’являться на шпальтах “Терджиману” й будуть видані тюркською, арабською, перською, французькою та російською мовами. Поспішаю звернути вашу увагу тільки на два пункти у промові, що стосуються стану мусульман у Росії.

Коли Ісмаїл бей змальовував просвіту мусульман, [він] згадав про невтомну працю в цьому напрямку Хаджи Нігматіллу із Сибіру, Хаджи Ахмеда з Казані, Абдул-Гані Магфурова з Оренбургу й запропонував зібранню просити Аллаха про воздаяння душам покійних – стіни залу здригнулися від голосів, які були звернені до Аллаха. Після цього, Ісмаїл бей згадав про благочинну діяльність Хаджи Зайнал-Абідін Тагієва та його роль у просвіті мусульман й проголосив здравицю – зал наповнився висловами: “хай живе, хай живе”. Коли, о 23.30, Ісмаїл бей закінчив свою промову, піднявся його високоповажність Лятиф паша й сказав чудову промову, чим і закінчилося зібрання.

Надаю поки що цитати з його виступу, бо повний переклад його буде [надрукований] пізніше.

“У промові Ісмаїл бея, стосовно стану мусульман у Росії, ми бачили два важливих положення: перше – російські мусульмани йдуть шляхом прогресу, друге – російський уряд справедливо й російський народ людяно ставляться до мусульман. Тому від імені усіх мусульман Каїру висловлюю щирю подяку Ісмаїл бею, російському уряду й особливо російському народу”. Ця промова генерала була зустрінута овацією

зібрання. Розмови про це зібрання продовжувалися й після у кав'ярнях та навколо готелю серед окремих гуртків.

Що стосується Конгресу, то для підготовчих робіт з цього питання [була] обрана виконавча комісія, що складається із вчених та інших поважних представників [мусульманської громади].

Гаряче сказані слова Ісмаїл бей: “ніхто не завадить створенню зібрання, як такого, що не має ніякого відношення до політики й такого, що відкриває шляхи до підняття культурного рівня”. Бог дасть, [ці слова] повністю справдяться.

На цьому зібранні були присутніми учні-мусульмани із Росії, які тут навчаються та прочанин Урманчєєв – мулла із Тамбовської губернії. Всім їм були видані прохідні квитки й усі вони від щирого серця подякували нашому редакторові.

*(Переклад з кримськотатарської мови)
Газ. “Терджиман”, 1907, № 73.*

№ 4

Із доповіді співробітника дипломатичної агенції Росії у Каїрі у департамент духовних справ іноземних сповідань МВС про виступ І.Гаспринського у “Grand Continental Hotel”

27 листопада 1907 р.

Появившиєся минувшею весною в издающєйєся в Крыму газете “Терджиман” статеи о желательности международного съезда мусульман в Каире для всестороннего обсуждения вопроса о причинах всеобщего культурного застоя в мусульманском мире проникли в египетскую печать и нашли самый сочувственный отголосок в здешних мусульманских кругах.

Прибывший две недели тому назад в Каир редактор-издатель газеты “Терджиман” Измаил бей Гаспринский встретил весьма радушный прием в здешнем мусульманском обществе. На устроенном редакцией арабской газеты “Эль-Мейяд” собрании он прочел лекцию в присутствии около 500 выдающихся мусульманских ученых, публицистов, шейхов, пашей и проч. Развивая высказанную им ранее в своей газете мысль, он весьма красноречиво обрисовал замечаемые повсюду среди мусульман апатию и упадок умственный, нравственный и экономический. Для выяснения причин подобного явления и для определения средств, могущих содействовать культурному и экономическому возрождению мусульманского мира и восприятию им плодов европейской цивилизации, он предлагает собрать представителей мусульманской культуры на конгресс в Каир или же где либо в ином месте, чтобы устранить возможные препятствия к осуществлению своего предложения, он всячески избегает затронуть вопрос религии и энергично настаивает на отсутствии всякого политического характера проектируемого

конгресса, который, будучи посвящен исключительно разрешению вышеозначенной задачи, должен будет устранить из своей программы все вопросы политики, дабы избежать обвинения в преследовании политической цели.

Его речь многократно прерывалась бурными аплодисментами и тот час же по ее окончании, был составлен организационный комитет для приведения в исполнение сделанного им предложения. По словам Измаила бея, осуществление его мысли встретит массу технических затруднений и конгресс мог бы собраться не ранее как через один или два года. Составление программы и выбор представителей потребуют от организаторов величайшую осторожность и осмотрительность, чтобы не извратить основные задачи конгресса и тем не компрометировать его результатов. Во всяком случае, едва ли возможно признать искренними утверждения Измаила бея об отсутствии политического значения международного мусульманского съезда. Если таковому действительно суждено осуществиться, то развитие общего культурного единения мусульманского мира, при существующей уже религиозной связи не может, мне кажется, не содействовать упрочению и распространению среди мусульман стремления также и к политическому их объединению.

В заключении считаю долгом донести Вашему превосходительству, что лекция Измаила бея вызвала среди присутствующих самую дружественную манифестацию по адресу России. Выслушав описание им благожелательного и беспристрастного отношения наших законов, нашего правительства и русского общества к проживающим в России мусульманам, председатель местного суда Латиф паша Селим, присутствовавший на лекции, просил Исмаила бея, при восторженных рукоплесканиях собрания, передать Императорскому правительству и русскому народу от имени египетских мусульман их признательность за столь гуманное отношение к их единоверцам.

Всеводский

РДИА. – Ф.821. – Оп.8. – Спр.1194. – Арк. 31-31(зв).

№ 5

Статут (інструкція) розпорядчої комісії Всемусульманського Конгресу

*17 зільхіджи 1325 г.**

Первая глава

1. Для устройства всемусульманского конгресса учреждена в Египте, в Каире распорядительная (основная) комиссия, имена членов коей приведены в конце Устава; эта комиссия имеет одного председателя, двух товарищей его, секретаря и кассира.

2. Распорядительная комиссия может приглашать в нее из живущих в Египте людей, считаемых ею полезными, которые, вступив в нее, будут считаться основными членами.

3. Если откроется место председателя, товарища председателя, секретаря или кассира, то распорядительная комиссия на первом же заседании закрытой баллотировкой и большинством голосов должна выбрать одного из членов на свободное место.

4. Решения распорядительной комиссии действительны, несмотря на число присутствовавших на заседании ее членов, с тем, однако условием, чтобы пригласительные на заседание повестки были разосланы членам согласно порядку, указанному в шестом параграфе. Для действительности решений достаточно большинство голосов.

5. Заседания распорядительной комиссии происходят в первый вторник каждого арабского месяца. Кроме сего, председатель имеет право собирать комиссию и более одного [раза] в месяц, пригласив на них членов в количестве не менее трех.

6. Повестки о приглашении на заседания распорядительной комиссии рассылаются председателем. В повестке обозначаются: заглавия дел, подлежащих рассмотрению заседания, месяц, число, время дня и место заседания; повестки рассылаются членам минимум за три дня до открытия заседания.

7. Каждый член вносит в кассу комиссии ежемесячно не меньше пол египетской лиры (около пяти руб.).

8. Составленная из ежемесячных членских взносов сумма будет расходоваться на устройство конгресса, на переписку с его членами и на другие подобные предметы.

9. Распорядительная комиссия ответственна за расходы, делаемые ею на переписку, на печатание и распространение постановлений и распоряжений и проч.

10. Распорядительная комиссия, назначив время открытия конгресса, образует отделение для приготовления бюджета. Если понадобятся лишние расходы, то они будут распределены бюджетным отделением между членами и разложены на них. Бюджетное отделение будет составлено из пяти членов распорядительной комиссии, и один из них закрытой баллотировкой и большинством голосов будет выбран в кассиры.

11. Постановления бюджетного отделения входят в силу со дня одобрения и принятия их распорядительной комиссией.

12. Назначение писаря, переводчика и других служащих и составление постановлений и правил для внутреннего распорядка относятся к числу обязанностей распорядительной комиссии.

13. По окончании Конгресса будут рассмотрены дела комиссии по управлению и хозяйству.

На последнем заседании Конгресса распорядительная комиссия решит, как поступить с оставшимися деньгами, книгами, листками и другим имуществом.

Вторая глава

Цель Конгресса

14. Цель Конгресса – определение причин отсталости мусульман с общей точки зрения и тех дурных понятий, которые вошли в религию ислама, устранение их и отыскание и приготовление наиболее целесообразных средств для прогресса мусульман.

15. Всякое мнение, касающееся религии и предложенное Конгрессу, должно быть основано на Коране, или на жизни и деятельности Пророка, или же на единогласных заключениях и выводах известных мусульманских ученых и толкователей учения ислама, – иначе оно не приемлемо.

16. Возбраняется обсуждать на Конгрессе какие бы то ни было вопросы политического характера.

Третья глава

Члены Конгресса

17. В члены Конгресса принимается всякий интеллигентный и мыслящий (развитой) мусульманин.

18. Лица, желающие вступить в члены Конгресса, должны подать об этом письменные заявления председателю распорядительной комиссии, которая в течении 15-ти дней [даст] свое заключение по этим заявлениям.

19. Вступающий в члены Конгресса должен внести сто “грошей” (около 10 руб.) вступной платы.

20. Заявления о желании вступить в члены принимаются от живущих в Египте до 15-ти дней, от прочих до двух месяцев, остающихся до открытия Конгресса.

21. Члены распорядительной комиссии, равно лица, рекомендуемые в его почетные председатели и члены Конгресса, считаются членами Конгресса.

22. Каждый член, принимая участие в прениях и суждениях Конгресса, имеет право выражать свое мнение и подавать голос “за” или “против” данного вопроса. Сюда не относятся вопросы, касающиеся управления и хозяйства, которые подлежат исключительно рассмотрению распорядительной комиссии.

Четвертая глава

Открытие Конгресса

23. Распорядительная комиссия объявит о времени и месте собрания Конгресса минимум за шесть месяцев до открытия Конгресса.

24. Официальными языками на Конгрессе будут: арабский, тюркский (турецко-татарский), персидский и “ордуйский” (надо полагать индейский) [урду ?].

25. На три месяца раньше открытия Конгресса будет составлено научное отделение, на которое будет возложено рассмотрение произведений и статей, присылаемых для чтения на Конгрессе [из коих оно выберет более достойные для доклада и чтения на Конгрессе и для на]печатания после Конгресса.

26. По усмотрению распорядительной комиссии, Конгресс может быть разделен на отдельные части, каждой из коих может быть поручено рассмотрение особого специального вопроса.

27. Распорядительная комиссия за два месяца до съезда Конгресса назначит продолжительность времени заседаний, часы занятий и разработает подробный устав для собраний.

28. В день закрытия конгресса все члены его, устроив общее заседание, будут обсуждать вопрос об устройстве второго Конгресса.

Распорядительная комиссия Всемусульманского Конгресса на общем собрании во вторник 17-го зильхиджи 1325 г., 21 января 1908 г. [#], утвердила и постановила разослать настоящий Устав.

Подписи: бывший шейх мечети “Эль-Азхар” Селим-эль-Башари, Нигиб-эль-ашраф, Мухаммед-Товфик-эль-Бакри, Гусейн-Васиф-паша, издатель газеты “Эль-Муайяд” Али Юсиф, Гасан-Рефги-паша, Муса-Ганиб-паша, Ибрагим-эль-Хульбави-бек, адвокат Омар-Лютфи-бек, адвокат Шейх Мухаммед-Хуснейн, Юсуф-Сиддиг-бек, Рафиг-эль Азм-бек, Хаги-эль-Ази-бек, Гасан-Бакри бек, Ахмед-хафиз, издатель газеты “Эль-Менбер” Эвез-эфенди, Мухаммед-Ахмед, Ашшариф-бек.

2, 3 і 4 глави опубліковані у кн.: Национальные движения в период первой революции в России. (Сборник документов из архива бывшего департамента полиции). Подг. к печати И.Д. Кузнецов. – Чебоксары: Чувашское госиздательство, 1935. – С. 243 – 244.

Повністю публікується вперше.

ДАРФ. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк.3-4 (зв.).

№ 6

Из “Запрошення на Всемусульманський Конгрес” *

*магарран 1326 р.***

За последнее время некоторые передовые мусульмане, видя как их единоверцы по образованию и просвещению далеко отстали от других культурных народов, проявляют большое стремление определить

[#] Дата затвердження та прийняття комісією. Відповідає 25 січня 1908 року.

* “Запрошення на Всемусульманський Конгрес” було написано арабською, турецькою та перською мовами. Місцем його упорядкування є Єгипет.

** Час відповідає лютому 1908 року.

причины этого печального явления и отыскать те недостатки и дурные ошибочные понятия, которые, будучи введены в религию ислама, препятствуют мусульманам следовать за цивилизованными народами, сопутствовать и помогать им на пути знания и прогресса.

К сожалению, замечается, что в многих местах большинство мусульман, оказывая противодействие стремлениям своих упомянутых выше лучших людей, отворачиваются от них, не желая искать средств против означенных выше общих недугов.

Причиной этому, надо полагать, служит то обстоятельство, что споры, выдвинутые отдельными лицами, и их доводы не достигают тугого слуха сотен миллионов разноплеменных и разноязычных мусульман, и голоса подобных лиц заглушаются шумом волн того великого океана, который представляет собой мусульманский мир. Поэтому никакие предложения не производят должного действия в сердцах мусульман, вследствие чего они, не будучи в состоянии лечить свои общественные и религиозные недуги не могут сравняться и соперничать с теми народами, которые постоянно заняты очищением себя от таких убийственных пороков, каковы леность, беспечность, невежество и т.п.

В виду этого, один из доблестных мусульман Крыма Исмаил Гаспринский предлагает устроить Всеимусульманский Конгресс, назначив местом его первого открытия Египет. Целью устройства подобного Конгресса служит то, чтобы со всех концов мусульманского мира в качестве членов собрались туда мыслящие люди, которые сообща определили // бы те болезни, коими страдают разные мусульманские народы, и, по взаимному обмену мыслей, указали бы, какими лекарствами было бы целесообразно лечить эти болезни. Быть может, таким путем мусульмане поймут причины своего упадка и отсталости, откроют глаза и найдут средства для своего счастья и прогресса.

Многие египетские мусульмане, с болью в сердце сознающие, что их соотечественники страдают теми же общими недугами, приняв это предложение названного Исмаил-бека, учредили рапорядительную (основную) комиссию, выбрав бывшего шейха при мечети Эль-Азхар шейха Селим-эль-Башари ея председателем. На эту комиссию возложено, по всестороннем обсуждении предложения Исмаил-бека, стараться привести его в исполнение. Комиссия выражает надежду, что ея старания найдут полное одобрение и поддержку у лиц, любящих человечество и сочувствующих делу просвещения и культуры. Она разработала и напечатала Устав (правила, инструкцию), в котором изложены порядки учреждения Конгресса, принятия в него членов и проч., и который вместе с этим объявлением будет разослан во все мусульманские газеты и всем интеллигентным мусульманам, имена которых известны ей, или будут сообщены ей откуда бы то ни было.

Объявив, таким образом, о приглашении на Конгресс, рапорядительная комиссия отложит назначение времени открытия

Конгресса до тех пор, пока, по ея приблизительному расчету, объявления о приглашении не будут в достаточной степени распространены по всем странам и получены всеми желающими участвовать в Конгрессе или помогать ему и его членам для оказания услуги человечеству и в исполнение правила – “Помогай доброму делу”.

Когда количество заявлений о желании ученых и интеллигентных лиц принять участие в прениях и суждениях достигнет достаточной степени, тогда, в силу 24-го параграфа разработанного Устава о времени открытия Конгресса за шесть месяцев до съезда членов будет разослано объявление во все части мусульманского мира.

Поэтому чтобы иметь возможность открыть Конгресс до 1326-го года, все, кто получит это приглашение, должны возможно скоро прислать заявления о желании участвовать в Конгрессе желала бы устроить Конгресс до наступления месяцев, в которые // паломники ездят на богомолье в Мекку и Медину (ноябрь и декабрь 1908 года).

Бог да вознаградит успехами и достижением благих результатов.

Документ вперше опубліковано у кн.: Национальные движения в период первой революции в России. (Сборник документов из архива бывшего департамента полиции)/ Подг. к печати И.Д. Кузнецов. – Чебоксары: Чувашское госиздательство, 1935. – С. 241 – 243.

ДАРФ. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк. 2-2 (зв.)-5.

№ 7

З рапорта начальника Тифліського губерньського жандармського управління директору департаменту поліції про “Запрошення на всемусульманський конгрес” та “Статут розпорядчої комісії Всемусульманського Конгресу”

*05 червня 1908 р.
Таємно*

Имею честь представить Вашему Превосходительству, в переводе на русский язык “Приглашение на Всемусульманский Конгресс” и “Устав распорядительной комиссии Всемусульманского Конгресса”, добытое агентурным путем.

Полковник Еремин

ДАРФ. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк.1.

№ 8

**З відношення товариша міністра внутрішніх справ
до міністра іноземних справ Росії
про відправку “Запрошення на Всемусульманський Конгрес”
та “Статуту розпорядчої комісії
Всемусульманського Конгресу”**

19 червня 1908 г.

Таємно

Имею честь препроводить при сем Вашему превосходительству для сведения, копии (в переводе на русский язык) полученных в департаменте полиции “Приглашения на Всемусульманский Конгресс” и “Устава распорядительной комиссии Всемусульманского Конгресса”.

За министра внутренних дел,

Товарищ министра, сенатор

ДАРФ. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк. 7.

№ 9

**З рапорта начальника Тифліського губернського жандармського
управління директору департаменту поліції
за особливим відділом про аполітичність запланованого
до відкриття у Єгипті Всесвітнього
мусульманського Конгресу**

01 серпня 1908 г.

Таємно

Имею честь донести, что в виду того, что предстоящий Всемусульманский Конгресс никаких политических целей не преследует (§ 16 Устава распорядительной комиссии), что деятельность “распорядительной комиссии”, главным образом сосредоточена за границей, а именно в Египте, что в пределах Кавказа никаких проявлений таковой не наблюдается, в приобретении секретной агентуры надобности не встречалось и ея не имеется, а потому других сведений, кроме представленных 5 минувшего июня за № 1041, в моем распоряжении нет.

Полковник Еремин

ДАРФ. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк. 11.

№ 10

З доповідної записки Севастопольського охоронного відділення у департамент поліції за особливим відділом з біографічною інформацією про Ісмаїла Гаспринського

21 серпня 1908 р.
Таємно

Основываясь на предписании Д[епартамента] П[олиции] от 19 минувшего июля за № 135641 имею честь доложить, что в Крыму в Бахчисарае, имея значительную недвижимую собственность, проживает, занимающий видное место среди мусульман Крыма Исмаил Гаспринский; происходит из потомственных дворян; от роду ему 57 лет; образование получил из Московской военной гимназии, откуда вышел из 5-го класса; вдов; имеет две дочери – одна замужем и три сына, из коих один студент казанского Университета, – два других малолетние.

По своим политическим убеждениям Гаспринский разделяет программу партии Союза 17 Октября; политическая деятельность его в 1905 и 1906 г.г. ни в чем особенно резко не проявилась. В Бахчисарае Гаспринским издается и редактируется русско-татарская газета “Терджиман”. – Два экземпляра означенной газеты №№ 35 и 38 от 16 и 27 мая с[его] г[ода] при сем представляю.

Полковник (подпись)

ДАРФ, ф. ДП-00, оп. 1908, спр. 289, арк. 12.

№ 11

З короткої довідки полковника Єр'оміна віце-директору департаменту поліції про книгу “Заклик ісламу”

16 березня 1910 р.

В 1907 году в Тегеране вышло в свет сочинение: “Воззвание ислама”, основная мысль которого та, что культ отечества составляет существенную часть веры, но, так как многие миллионы мусульман не имеют своего отечества, то естественно они должны стремиться к // слиянию с другими мусульманами, у которых есть отечество (Персия, Турция).

Устав “Всемирного мусульманского Конгресса”, предположенного к открытию в Каире и Константинополе преследует ту же мысль.

ДАРФ. – Ф. ДП-00. – Оп. 1910. – Спр. 74 (1). – Арк. 38 (зв.)-39.